

лянських мас із шляхтою, але не як її гегемон. Саме ж козацтво, як пояснюють автори, вже в кінці XVI ст. розпадалось на різко виявлені дві групи — низів «вільного» селянства і його верхів, що перероджувалися у велику феодальну знать — шляхту. Напередодні визвольної війни 1648 — 1654 рр. основна маса козацтва нічим, крім юридичної незалежності, не відрізнялась від покріпаченого вже селянства. І тут не було ніякої різниці поміж реєстровим і низовим козацтвом, тому єдиний поділ, який дійсно має під собою ґрунт в козацтві, це є поділ, як вважає Г. Карпенко, на масу козацько-селянську й на її старшину, яка при певних умовах могла переходити навіть до шляхетства. То й немає ніяких підстав розглядати козацтво в його масі як якусь окрему від селянства силу¹⁹. Виходячи з цього, а також з аналізу всіх інших основних соціальних верств суспільства повстання під проводом Богдана Хмельницького розглядається в першому томі «Історії України» як велика селянська революція²⁰. Таку ж саму думку спостерігаємо у книзі «Хмельниччина»²¹, в якій, щоправда, дуже спрощено охарактеризовано класи-стани українського суспільства взагалі, зокрема козацтва, висловлено ряд необґрунтованих зауважень на адресу Б. Хмельницького.

Як бачимо, викладені тут погляди ряду відомих, хоча й дещо забутих, істориків щодо місця і ролі козацтва в історії України не позбавлені суттєвих протиріч. Окрім цього, всі вони у порівнянні з сучасним науковим знанням в основному являють собою, так би мовити, учорашний день, що цілком зрозуміло. Водночас очевидним є й інше — сьогодні існує необхідність поглибленого дослідження історії козацтва на Україні, яка в останні десятиріччя майже випала з поля зору вчених і відображена у новітній історіографії передусім фрагментарно, а взагалі поверхово. З огляду на такий стан даного питання хотілося б сподіватися, що деякі оригінальні аспекти розглянутих у статті положень відіграють роль збуджувача думки у процесі подальшого наукового пошуку.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — 2-е вид. — Київ; Львів, 1922. — Т. 8, ч. 1. — С. 201.

² Грушевський М. Студії з економічної історії України. — К., 1918. — С. 83; Грушевський М. Історія України. — Київ; Відень, 1920. — С. 91; Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — 6-е вид. — К., 1919. — С. 43.

³ Грушевський М. Історія України. — С. 98.

⁴ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII ст. — 2-е вид. — К., 1919. — С. 186, 206.

⁵ Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке. — Харьков; Киев, 1923. — С. 54.

⁶ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. — 5-е изд. — М., 1923. — Т. 2. — С. 148.

⁷ Там же. — С. 149.

⁸ Яворський М. Нарис історії України. — К., 1923. — Ч. 1. Господарство натуральне. — 170 с.; К., 1924. — Ч. 2. Станово-шляхетське суспільство. Козацька революція. — 137 с.

⁹ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 66.

¹⁰ Там же. — С. 67.

¹¹ Там же. — С. 69.

¹² Яворський М. І. Коротка історія України. — 6-е вид. — Харків, 1928. — С. 46.

¹³ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 69.

¹⁴ Там же. — С. 86.

¹⁵ Там же. — С. 100.

¹⁶ Див.: Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — К., 1928. — Т. 1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. — С. 101.

¹⁷ Фаворський В. А. Церква та національний рух на Україні в XVI — XVII ст. — Харків; Київ, 1929. — С. 79.

¹⁸ Історія України. — Харків, 1932. — Т. 1. Передкапіталістична доба. — 336 с.

¹⁹ Там же. — С. 106.

²⁰ Там же. — С. 108.

²¹ Дмитров А. Хмельниччина: (Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVII века). — М., 1934. — 64 с.

Одержано 12.10.1989 р.

В статті освещаются взгляды известных отечественных ученых, в частности М. С. Грушевского, М. Н. Покровского, М. И. Яворского, по некоторым вопросам истории казачества на Украине.

С. І. Білокінь

ВНЕСОК Ф. П. МАКСИМЕНКА ДО ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ТА КРАЄЗНАВЧОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

Автор аналізує доробок Федора Пилиповича Максименка в розвитку історично-географічної та краєзнавчої бібліографії.

Новий етап у розвитку краєзнавчої бібліографії на Україні почався з 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд по вивченню виробничих сил і народного господарства (1924) розглянув проблему використання бібліотечної мережі для налагодження краєзнавчої роботи. Значну роль відіграла в цьому Вінницька філія Всенародної бібліотеки України (ВБУ), де було організовано Кабінет Поділлязнавства й видано серію праць, що склали «Енциклопедію Поділлязнавства», а також покажчик «Часописи Поділля». Протягом перших пореволюційних років з'явилися нові праці Д. Чернявського, К. Дубняка, Ф. Максименка, В. Рот та ін.¹ Відгукнувшись на настанови Всеукраїнського з'їзду у 1925 р., ВБУ влаштувала виставку краєзнавчих матеріалів — близько 3,5 тис. книжок, карт, фотографій, малюнків тощо. У підготовці її брав участь молодий бібліограф Федір Пилипович Максименко². На той час, правда, він уже був відомий як автор двох серйозних публікацій з історичної географії та краєзнавства: першого в літературі покажчика праць про Донбас (182 записи)³ та зведення відомостей про межі етнографічної території українського народу (у доданому списку літератури — 68 записів)⁴.

© С. І. Білокінь, 1991

Щодо цієї другої праці у листівці від 25 листопада 1927 р. професор В. Геринович зауважив: «Інтересна тема і вдячна робота»⁵.

Працюючи над підготовкою експозиції, Ф. П. Максименко відчув брак довідника по спеціальних покажчиках. Існувало тільки декілька загальних праць всесоюзного масштабу (А. С. Багров, Б. М. Городецький та М. Д. Ігнат'єв), де разом для України наведено близько 150 назв. В українській бібліографії питання про покажчик топоніміко-бібліографічних праць було ще тільки порушено⁶. Ф. П. Максименко почав працювати над покажчиком другого ступеня (бібліографія бібліографії).

Протягом 1926 — 1929 рр. бібліограф обстежив книжкові фонди Києва, Москви, Ленінграда, декількох великих міст України (у передмові названо 31 книгосховище). Певну допомогу дослідникові подали Д. О. Бочков, А. М. Де-Рібас, А. П. Добровольський, К. В. Дубняк, А. К. Іллінський, А. Я. Лященко, А. І. Маркевич, І. Ф. Масанов, О. Ф. Шидловський та інші фахівці. Внаслідок проведеної величезної роботи Ф. П. Максименко уклав коштовне зведення бібліографічних покажчиків, що охопили територію Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній, Криму, а також Бессарабії та Дону з 1847 р.⁷ Упорядник переглянув повні комплекти 19 місцевих періодичних видань. За браком вичерпного матеріалу в сховищах країни публікації стосовно західноукраїнських земель лишилися поза межами праці. Ознайомившись з покажчиком, О. Ф. Шидловський писав: «Моя невелика підтримка й допомога, про яку Ви говорите [...], бліднуть перед тією колосальною працею, яку Ви проробили безпосередньо, переглянувши де візу ті книжки й статті, що їх наведено у Вашій праці».

Праця Ф. П. Максименка має дослідницький характер. Як відзначено в неопублікованій рецензії М. З. Суслопарова, датованій 12 листопада 1930 р., працю «слід розглядати і як наукову монографію». Засади, за якими упорядковано наявний матеріал, скрупульозно обґрунтовані в передмові. Видання має добре продуману систему допоміжних покажчиків (упорядкувала їх Н. В. Кравченко-Максименко). Воно охоплює понад 110 публікацій. Розподіл матеріалу дуже чіткий. Спочатку (поз. 1 — 90) наведено загальні бібліографічні праці, що стосуються всієї території або значної частини України. Решту матеріалу подано за регіонами, губерніями. Тут розписано: покажчики до місцевої періодики; списки книжок, надрукованих на території губернії; бібліографію спеціальної літератури; покажчики, що склались або проектувались, але не були надруковані; нарешті, списки переглянутих місцевих видань. Покажчик фіксує каталоги бібліотек, що мали місцеві відділи, праці з різних галузей знань — місцеве господарство, освіта, природа, геологія та палеонтологія, антропологія, флора тощо. Не згадуються: дослідження, що трактують про Україну в цілому (як не-

краєзнавчі); біобібліографія місцевих діячів, покажчики рукописного матеріалу. Схедограми покажчика достовірні, оскільки з других рук упорядник описав лише до 10 позицій. До описів додано анотації (для докладнішої характеристики тут наведено уривки з передмов тощо), а також рецензії.

Праця, виконана за таким планом, не могла не стати підсумковою, етапною в розвитку українського краєзнавства, а бібліографічна техніка упорядника піднесла цю працю до рангу праці класичної. За таких умов «Матеріали» вимагають пильного вивчення сучасного дослідника.

Покажчик Ф. П. Максименка мав вісім рецензій. В архіві упорядника збереглося також чимало листовних відгуків фахівців — бібліографів, географів та краєзнавців. Серед них лист видатного російського бібліографа М. С. Рубакіна від 24 березня 1932 р.: «Многоуважаемый Федор Филиппович, премного благодарю Вас за присылку Вашего труда. Это весьма ценный вклад в библиографический отдел библиотеки нашего Института. Мы не преминем использовать его в наших работах, как и в наших сношениях с библиографами разных стран. Честь Вам и слава! С искренним уважением Н. Рубакин».

В. І. Вернадський доручив виписати працю Ф. П. Максименка до бібліотеки Комісії природно-виробничих сил (КПВС) АН СРСР і висловив побажання, щоб один із співробітників (В. М. Таранович) умістив відгук у журналі «Природа».

Варто зазначити в дужках, що й за такого, безперечно, ємного охоплення матеріалу дещо залишилося поза увагою автора. Дослідник дивився на свій покажчик «лише як на «матеріали» до майбутньої повної топоніміко-бібліографії України, а не як на закінчений, вичерпливо повний реєстр топоніміко-бібліографічних праць: упорядник поставив собі ряд обмежень щодо *території*, до якої наведено бібліографії, і *категорій* бібліографічних праць краєзнавчого характеру»⁸. Оскільки обрана тема справді безмежна, ці обмеження дозволили працю викінчити. В межах своїх завдань, як відзначали рецензенти, покажчик став видатним явищем радянської бібліографії. Дніпропетровський вчений Є. В. Стебельський писав, що не знає «іншої бібліографічної праці радянського періоду, де сучасні вимоги до бібліографії були б втілені так вдало». Професор А. А. Іванов констатував: «(...) з мінералогії Волині в мене наведено 131 вказівку, у Вас із геології — лише 30, але на підставі Ваших вказівок можна розгорнути всю ту літературу, що вказав я».

В історичній перспективі значення праці тільки зросло⁹. Тим часом розрив між вимогами фахівців-краєзнавців і бібліографів призвів до того, що вчені часом нарікали на формальний абсолютизм Ф. П. Максименка в певних розділах (або все — або нічого). Дослідники, мовляв, були б тільки вдячні за додаткові, навіть

урихчати відомості. Незважаючи на те, що праця є бібліографією показчиків, С. Рудницький закидав автору, «що про карти (самі по собі!) нічого немає в Матеріалах», і узагальнив: «Рецензії не збираюся писати, бо вона, на жаль, мусила б бути негативна (...)». Хоча бібліограф по суті й пообіцяв у майбутньому скласти «повну топовібіографію України», йому докоряли в тому, що брак західноукраїнських матеріалів перешкоджає «Матеріалам» перетворитись на «Індекс бібліографікус» краєзнавчої бібліографії України.

В подальші роки дослідник продовжив роботу над цією темою, довівши показчик до 1940 р. включно. Рукопис цієї праці загинув у 1943 р. під час пожежі Київського університету¹⁰.

У повоєнні роки вчений рецензував показники по Вінницькій, Львівській та Черкаській областях¹¹, відредагував капітальний показчик «Історія Києва» (К., 1958 — 1963. — Т. 1, вип. 1 — 2; Т. 2, вип. 1 — 2, ротатор), виступив з повідомленням «Старий Київ і його околиці в маловідомих малюнках Т. Г. Шевченка»¹².

У 1963 — 1964 рр., під час підготовки до видання «Історії міст і сіл УРСР», Ф. П. Максименко опублікував нову цінну працю — «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР». Вона друкувалася на сторінках «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» (1963. — № 4 — 6; 1964. — № 1 — 5), а потім вийшла окремою відбиткою тиражем 150 примірників (свідчення І. А. Бутича).

Обминаячи масив літератури, присвяченої окремим поселенням, новий показчик Ф. П. Максименка зафіксував зведені праці, що дають матеріали з історії не однієї місцевості, а цілих груп. Це — офіційні статистичні словники, довідники й списки населених пунктів, шематизми, довідкові книжки єпархій, пам'ятні книжки й календарі статистичних комітетів; історико-статистичні й воєнно-топографічні описи губерній, єпархій, воєнних округів та повітів; путівники по річках, залізницях, воєводствах, повітах, групах міст і сіл; нарешті, збірники описів пам'яток мистецтва й старовини, городищ тощо. Охоплено чималу кількість рукописних матеріалів. Серед збірників джерел XI — XVIII ст. слід назвати літописи й показчики до них, російські офіційні праці географічного характеру, люстрації, переписні книги, Генеральне слідство про маєтності (1729 — 1730), Румянцевський опис (1765 — 1767), топографічні описи й атласи намісництва та губерній, а також монографії, засновані на цих матеріалах.

Показчик, що охоплює 1389 позицій, розпадається на три частини: загальні праці; матеріали про місцевості часів феодалізму (X — перша половина XIX ст.; подаються в систематичному порядку) та матеріали XIX — XX ст., присвячені окремим територіям (у цьому розділі виклад топографічний, за сучасним районуванням). Описи споряджено цікавими анотаціями, зокрема з посиланнями на

рукописи. Вказано, про населені пункти яких сучасних областей згадує та чи інша праця. На жаль, не опубліковано абетковий показчик прізвищ авторів, упорядників та редакторів.

В історії бібліографії та історичній науці видання Ф. П. Максименка залишаться назавжди, як такі праці, що створили епоху.

¹ Огляд краєзнавчої бібліографії у 1917 — 1940 рр. див.: [Корнейчик И. И.] Краеведческая библиография на Украине: Конспект лекций по курсу «Краеведческая библиография». — Харьков, 1965. — Вып. 2.

² Життєпис дослідника див.: Корнейчик И. Славний шлях. (До 70-річчя Ф. П. Максименка) // Бібліотекознавство та бібліографія. — Харків, 1969. — Зб. 6. — С. 143 — 150. Див. також: Білокінь С. І. Праці Ф. П. Максименка в галузі краєзнавчої бібліографії // II Респ. наук. конф. з іст. краєзнавства, м. Вінниця: (Тези доп.) — К., 1982. — С. 48 — 50; Білокінь С. І. Чи можна знати все? // Молода гвардія. — 1977. — 29 берез. — С. 3; Список праць: Федір Пилипович Максименко // Бібліотекознавство та бібліографія. — Харків, 1972. — Зб. 12. — С. 141 — 145.

³ Максименко Ф. Ф. Матеріали к библиографии Донецкого края (преимущественно Бахмутского уезда) // Просвещение Донбасса. — 1922. — № 6/7. — С. 101 — 104; № 8. — С. 107 — 110; № 9. — С. 114 — 117.

⁴ Максименко Ф. Межі етнографічної території українського народу // Бібліотечний збірник. — К., 1927. — Ч. 3. — С. 65 — 93.

⁵ Тут і далі без посилань використовуємо матеріали особистого архіву Ф. П. Максименка (приватна збірка, Київ).

⁶ Отамановський В. А. Бібліографія краю («Топовібіографія») як одно з основних завдань наукової бібліотеки та організація топовібіографічної праці на Україні // Бібліотечний збірник. — К., 1926. — Ч. 1. — С. 78 — 81; Ясинський М. І. Головні моменти в історії української бібліографії // Бібліотечний збірник. — К., 1927. — Ч. 3. — С. 21 — 25.

⁷ Максименко Ф. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України. 1847 — 1929. — К., 1930.

⁸ Там же. — С. VII — VIII.

⁹ Історія Центральної научної бібліотеки Академії наук Української ССР. — Київ, 1979. — С. 89 — 90.

¹⁰ [Корнейчик И. И.] Краеведческая библиография на Украине. — С. 137.

¹¹ Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1962. — № 1. — С. 76 — 77; № 6. — С. 61 — 62.

¹² Україна. — 1951. — № 3. — С. 17, іл.

Одержано 12.10.1989 р.

Автор аналізує вклад Федора Філіпповича Максимовича в розвиток історико-географічної та краєведчої бібліографії.